

פועלו הספרותי של רבי יצחק מרעלי ותכניתו לכינוס השירה והפיוט באלג'יריה

אפרים חזן

צמיחתו והתפתחותו של הפיוט העברי באלג'יריה הוא אחד הפרקים המאלפים בתולדות התרבות היהודית. אחרוני משוררי ספרד הגיעו לאלג'יריה בתקופת הגירוש (1391), (1492) ועימם המטען הגדול של שירת ספרד, על מסורותיה וגלגוליה בשירת החול ובשירת הקודש. עם זה, דומה כי הביטחון העצמי והגאווה על היספרדיות¹ נתקו, אף אם לא נעלמו לגמרי, עם הגירוש שגרם לפקפוק בתרבות החול הספרדית ובספרותה, ולתחושות אשמה על הסטייה מדרך היהדות והנהייה אחרי קסמי התרבות הכללית והמתירנות שבקבוצתה. המתח בין הגאווה במוצא הספרדי ומורשתו התרבותית לבין תחושת ההשפלה והאשמה עם הגירוש, שנראה לגולים כעונש משמים, ניכר היטב גם ביחס לשירת החול. קובצי השירה מלמדים על רצונם של המגורשים ובניהם לשמר את המסגרות של שירת החול; מכאן חילופי השירים – שירי ידידות, חידות, מכתמים ושירי משלים – וטיפוח מעין חברת משוררים "שומרי השירה", ואף דברי שבת ללשון הערבית ולשירתה. אנו מוצאים, אלא שיחד עם נכונותם של משוררי "עומר השכחה"² לומר דברי הערכה ללשון הערבית ולשירתה, הם מצטדקים ומתנצלים על שזקקים הם ליתרגם משלים ומכתמים מן הערבית,³ כדברי ר' יעקב גבשון, בנו של ר' אברהם גבשון בעל "עומר השכחה", בהשלמותו לחיבורו של אביו:

* מאמר זה הוא מפרות מפעל "השירה והפיוט באלג'יריה", הנערך בתמיכת האקדמיה הלאומית למדעים.

1 "עומר השכחה" הוא ביסודו פירוש על ספר משלי, שכתב "היה" (הרב הגדול) החכם השלם הותיק והעניו כהה"ר [=כבוד הרב רבי] אברהם בן החכם השלם והרופא כהה"ר יעקב גבשון ולה"ה מהגירוש של הספרדים אשר היה מעיר גראנאטה עדת אבירים (שער הספר). הצירוף "עומר השכחה" הוא חידוד על פי מצוות מתנות עניים, לקט שכחה ופיאה, וניתן לפירוש מתוך הצטנעות המחבר, ופירושו ליקוטי דברים נשכחים. מהיותו כתוב על דרך ספרות היאדב הערבית, המרחיבה מאוד את הריבוי בכל עניין ומעניין לעניין, כולל הספר הרבה מעבר לפירוש לספר משלי, נכללו בו שירים שכתב המחבר ותרומי משלי שיר משירת ערב. לימים נצטרפו לזה משירי יעקב בנו וכן שירים שונים ומגוונים ממשוררי אלג'יר הראשונים. לכל אלה ראו מבואו של הרב פרופ' ש"ר סירא במבטא המצורף לסוף הספר.

2 ראו חזן, השירה הערבית, עמ' 26-28.

פעמים 91 (תשס"ב) עמ' 65-78

יצחק מרעלי

גם אל יאשימוני רבותי הלועזים [=חכמי ארצות הנוצרים] בהביאי קצת שירים ממשוררי הערב, כי אני אומר שאם לשוננו הקדוש מעלה מעלה מכל הלשונות ושני לו במדרגה לשון תרגום גם לשון ערב רוב מילותיו הוא מלשוננו הקדוש אלא שנשתבש... וכל זה הבאתי למען לא יאמר אדם מדוע נעזרת לדברך מדברי עכורים.³

עוד ניכר המתח הזה בנשייתם של משוררי ספרד הגולים באלג'יריה אל האלגוריה. בדרך זו הם כותבים בסגנון שירת החול על כל סגולות השירה המיוחדות לה בצורה, בתכנים ובציורי השיר, אך "משעבדים" את כל אלה אל נושאים לאומיים ודתיים,⁴ כגון בשירו של רבי מנדיל אבי זמרה: "מהיטבו צביה, / דודיך לדוד",⁵ שבו מתוארת החשוקה בסגנון שירת החול:

מהיטבו צביה / דודיך לדוד,
בלתי לך שניה / יפה עדימאד,
מכתם נקיה / עדיך חן והוד.
נצבת בקומה / תמר דמתה,
נשגבה כחומה / רעיה יפתה.

5

דדך חן למולי / קם לריב בצר,
עינה ישמעאלי / רוכה חן בקר,
אך פיה ישראלי / שניה בדר.
יפה את ותמה / עין ראיתה,
צורתה אמה / צדלא כהתה.

10

1. מה סבו... דודיך: על פי שיר השירים ד, י: "מה טבו דודיך מיין". צביה: הוא ציור החשוקה בשירת החול, וציורה של הרעיה בשירת הקודש, כאן הצביה היא משל לתורה. 2. בלתי לך שניה: אין שנייה בלתי שתהא יפה כמותך. 3. מכתם נקיה: זכה את וברה יותר מן הזהב הטוב. מכתם: זהב, ראה שיר השירים ה, יא. עדיך חן והוד: החן וההוד הם תכשיטיך ואינך זקוקה לתכשיטים אחרים. 4. נצבת... דמתה: על פי שיר השירים ז, ח: "זאת קומתך דמתה לתמר". 5. נשגבה כחומה: מיתמרת ונשגבת מעל סביבותיה כחומה הבולטת על פני השטח. 6. דדך... בצר: מצוריי שירת החשק, שדר האהובה דוקר כחץ. נ"א: "דרך"; ועניינו שמבט האהובה הוא כחץ הנורה. 7. עינה... במר: עיניך יורות חצים כישמעאל שהיה רובה קשת (בראשית כא, כ). 8. אך פיה ישראלי: שהקול קול יעקב (שם כו, כב). כדר: אבן חן לבנה. 9-10. עין... כהתה: עין שוכחה לראות יופיך חוהרך לא תכהה לעד. אימה: על דרך "אימה כנגדלות" (שיר השירים ו, י).

3 עומר השכחה, דף קיח עמוד ג-דף קכ. חוץ כדי התנצלותו מציין הכותב את הצורך בערבית להבנת מילים סתומות בעברית, ומניס לעוררת את הוגי הדעות מרבנו בחיי ועד הרמב"ם, שכתבו דבריהם בערבית.

4 מעין זה אנו מוצאים בשירת נג'ארה – ראו מירסקי, עמ' 705-707.

5 להלן, הערה 9.

6 השיר נדפס בקבצים מסורתיים שונים – ראו דוידזון, מ, 371; הובא במהדורת הברמן למבחר השירה העברית – מבחר השירה, עמ' סא-סב; הוהדר ובואר על ידי חוץ – מנדיל, עמ' 154-156.

לְחִיךְ בְּמַחֲנֶה / יוֹצֵרֶךָ תֹּארוֹ,
 שׁוֹשֵׁן בְּעֶרְוֶה / אֵל חַי פֶּאֶרוֹ,
 סוֹת רִקְמָה אֶרְוֶה / תְּבִנִית תֹּארוֹ.
 עוֹטָה אֹר כְּשֶׁלֶמָה / מִמֶּךָ הִיתָה
 הוֹד מְלָכוֹת וְאִמָּה / כִּי לָךְ יֵאָתֶה. 15

חֶפֶךָ בַּת כְּבוֹדָה / מִתּוֹק מִדְּבַשׁ,
 מֶאֱרִץ יְהוּדָה / וּלְצִיר מִחֶבֶשׁ,
 הוֹסֵפֶת חֵן חֲמוּדָה / עַל כִּימָה וְעֵשׁ.
 רִקְתָּךְ כְּחֶמָה / עַד־לֹא לִקְתָּהּ,
 מִבְּעַד לְצִמָּה / כָּצַל נִטְתָּה. 20

תוֹךְ גִּנֶּךָ אֲחוּתִי / אֶתְהַלֵּךְ לֹאטִי,
 חֲמֻדָּתִי שְׂאֵתִי / מִפְּרִיז מְעֻטִי,
 וְאֶתָּאוּ הַיּוֹתִי / בּוֹ לֹקֵט וְשֵׁט.
 לָךְ תַּעֲרֹג נִשְׁמָה / רוּחִי כִלְתָּהּ,
 נַפְשִׁי הַעֲגוּמָה / מִמֶּךָ חִיתָה. 25

11. לחיך... תארו: הקביה תיאר, כביכול, וצייר את מבנה פנייך בצורה מדויקת, שתהא כליל השלמות. 12. שושן... פארו: תואר הלחי דומה ביופיו לערוגת שושנים. 13. סות... תארו: האל פיאר וייפה את תוארך כבגד צבעוני נאה. סות: על פי בראשית מט, יא. 14. עוטה אור כשלמה: הקביה כיסה אותך במעטה של אור וזוהר, על פי תהלים קד, ב. ממך היתה: נמשך אל הטור שלפניו, את מקור המלכות ההוד והיראה, ומראך הוא נורא הוד. 15. כי לך יאתה: ולך ראוי ויאה דבר זה, על פי ירמיה י, 3. 16. חכך... מדבש: על דרך 'וחכך כין הטוב' (שיר השירים ו, י) וביחס לנמשל – התורה – על דרך 'ומתוקים מדבש ונופת צופים' (תהלים יט, יא). 17. מארץ יהודה: שהיא 'ארץ זבת חלב ודבש' (דברים כו, ט). ולציר מחבש: ותרופה הוא לכל חולי, על פי 'חש בראשו יעסוק בתורה' (עירובין נד ע"א). 18. הוספת... ועש: חן ויופיך מרובים הם ויתרים על כוכבי השמים. 19. רקתך: מאירה כחמה, ועוד יתרון לרקת, שהחמה לוקה, ורקתך אינה לוקה. 20. מבעד לצמה: על פי שיר השירים ד, ג. כצל נטתה: שהצמה היא כעין ענן המסתיר את השמש ומטיל צל. והשוו ריה"ל: 'חמה בעד רקיע צמה אור לחיך גלי' (השירה העברית, א, עמ' 434). 21. תוך גנך, אחותי: על דרך 'גן נעול אחותי כלה' (שיר השירים ד, יב) וביחס לנמשל רמז ל'פרדס' התורה. 22-23. חמדתי... ושט: משתוקק אני לקטוף מפירות הגן ולטייל בו. ועניינו חשקו של הדובר לעסוק בתורה ולהצליח בלימודו. 24. לך... כלתה: לך נשמתי עורגת ונכספת. 25. נפשי... חיתה: שאלמלא את לא היתה תקומה לנפשי מגודל העצב ועגמת הנפש.

עיון בשיר הזה ילמדנו כי אין בו הכרעה מפורשת כי שיר אלגורי לפנינו, וכי אלגוריה זו עוסקת באהבת התורה דווקא. יתר על כן, הוא כולל שתי רמיזות ברורות למדיי לשירי חשק של משוררי ספרד שקדמו לו. טורים 19-20 רומזים בבירור לשירו של ריה"ל 'חמה בעד רקיע צמה/ אור לחיך גלי',⁷ וההרחבה בשירנו היא מעין פירוש לאמירה הפותחת את שירו של ריה"ל.

רמיזה אחרת בשירנו, גלויה עוד יותר, מובילה אותנו אל אחרון משוררי ספרד בילקוטו של שירמן, הוא ר' סעדיה אבן דנאן, מן המגורשים:

יַעֲלֶה בְּפִיךָ נֶפֶת, אָכֵל חֵץ / שָׁנוֹן בְּצִינֶיךָ לְמוֹלִי.
פִּיךָ מִבְּנֵי אֶרֶץ יְהוּדָה, / בְּאֶמֶת, וְצִינְךָ – יִשְׁמַעְאֵל⁸

והרי אלו הם הציורים בטורים 7-8 בשירנו. מלבד העדות על מסורת השיר בידו של מנדיל מלמדות רמזות אלו על פניה הגלויים של השירה הזו, הנראית כשירת חול, שאלמלא עדותם של כתבי היד וקובצי השירה, שהביאו שירים אלה כשירי קודש, אפשר שלא היינו עומדים על פניהם הנסתרים.

שירתם של מנדיל אבי ומרה,⁹ בני משפחת גבישון ואחרים,¹⁰ ממשיכה את מסורת השירה הספרדית על ציוריה וקישוטיה. אלה מנוצלים היטב לפיתוח נושא, ההופך למרכזי ביותר בשירת אלג'יריה ומשפיע על המשוררים בצפון אפריקה בכלל – שירים אלגוריים העוסקים באהבת התורה. בשירים אלה התורה לובשת את דמות החשוקה היפהפיה, ויופיה מתואר לפרטי פרטיו, כפי שתואר גופה של החשוקה. האהבה העזה וזכה לתיאורים מדוקדקים באותם כלים של שירת החשק,¹¹ ואף צומחת סוגה חדשה ומורכבת: שיר ארוך ומפורט הקרוי "אהבה רבה", המרחיב עניין זה עד מאד. דוגמה לשיר שכזה הוא השיר "מה תעשי רעיה כי שני תלבשי",¹² ששימש אבטיפוס לשירים במתכונתו. אחד מאלה הוא השיר "אן תתני יעלת חשקי" ליצחק עוזיאל.¹³ וכל התיאורים האלה ורבים כמותם עוסקים בכנסת ישראל ובתורה, כדמויות של חשוקות ואהובות.

רשימת המשוררים שהגיעו לאלג'יריה, ואלה ההולכים בעקבותיהם במשך קרוב לשלוש מאות שנה, היא רשימה נכבדה הן בכמות הן באיכות. למעשה נוכל לומר כי בהמשך לחלוקה של מה שמכונה בפי חוקרי שירת ספרד ומוֹרִיָה "ספרד א'", למן המאה העשירית עד למאה השתים-עשרה בספרד המוסלמית, ו"ספרד ב'", זו השירה בספרד הנוצרית למן המאה השלוש-עשרה ועד לגירוש, אלג'יריה במאתיים השנים שלאחר הגירוש היא "ספרד ג'": המשך ישיר לשירת ספרד.

ואולם עם הזמן הלכה שירה זו ונשתכחה והעניין בה הלך ודעך, ולא נותרו אלא השמות הגדולים והיצירות שבמחזור התפילה ובקובצי הפיוטים בדפוס ובכתבי היד. עם הכיבוש הצרפתי החלה הזדהות עם התרבות הצרפתית. התופעה הלכה והתגברה משום האופי הקולוניאלי של התרבות הצרפתית, שסוכני התרבות שלה בתחפושות שונות

8 שם, ב, עמ' 666, וקדם לו טודרוס אבולעפיה: "ואענם בת ערב היא רעית"/ אך לחיה הוא אדומי/ חציו, וחציו ארימי" (שירמן, ב, עמ' 429).

9 ראו חזן, השירה העברית, עמ' 214-219.

10 שם, עמ' 29-30.

11 ראו יהלום.

12 השיר מוזכר בעומר השכחה, קלא ע"ב, וראו: יהלום; חזן, אהבת תורה.

13 ראו חזן, השירה העברית, עמ' 234-238.

קצרו הצלחה רבה וקצרו את התרבות היהודית.¹⁴ שלומי אמוני ישראל ביקשו לשמור בעיקר על קיומה של היהדות, אך התרבות העברית הגדולה פינתה מקומה לתרבות החדשה.

מצב זה הפריע לאותם תלמידי חכמים, גדולי תורה ותרבות ישראל, שהבינו כי נכסי הרוח של אבותיהם אינם נופלים מנכסי התרבות החדשה ואף עולים עליה; הם השתדלו לעמוד על המשמר, וכפי כוחם לקיים את מורשתם ולפתחה. עם זה היו תלמידי חכמים בעלי פתיחות שידעו להעריך גם את הערכים האנושיים הכלליים שבתרבות הצרפתית ובעיקר את רוח החופש, ההומניות וההערצה למדע. חלק מחכמים אלה היו בקשרים עם חכמי ישראל בקהילות שונות ואף נחשפו ל"חכמת ישראל" ולרוח תנועת ההשכלה העברית, ובאהבה רבה קראו את "מכתבי העתים" שהגיעו מאירופה, את "המגיד" ואת "היהודי", את "המאסף" ואת "הצפירה", ונהנו הנאה גדולה. שפת הנביאים המתחדשת העוסקת בענייני השעה קסמה לחכמים האלה והחרוצים שבהם אף טרחו ושלחו כתבות ומאמרים על תולדות קהילותיהם, ואלה נתפרסמו בכמות שונות ומשמשים לנו עד היום נקודת אחיזה להבנת הקהילות הללו.¹⁵

הדמות המרכזית בעניין זה ביהדות אלג'יריה הוא ר' יצחק מרעלי (1867–1952), בן לאחת המשפחות העתיקות, הקרויה, כנראה, על שם העיר מוראל (Moral) בספרד. מרעלי עבד במסחר עם אביו, למרות שהיה תלמיד חכם מובהק, ובקי מאין כמוהו במקורות היהדות ובכלל מנהגי ישראל; הוא היה משורר ובעל ידיעות מקיפות בכל הנוגע ליהדות אלג'יריה ולחכמיה, ובמיוחד בתחום השירה. בכל דבריו ניכרת אהבתו הגדולה למורשת היהדות בכלל ולמורשת יהדות אלג'יריה בפרט. מתוך אהבה זו כתב מאמרים שונים בעברית, בצרפתית ובערבית, ובהם הציג את מורשת יהדות אלג'יריה. אף הוא היה יוצר בעל כשרון והניח אחריו שירים ופיוטים שונים, המשתלבים במסורת השירה של יהודי אלג'יריה, ומשקפים את מורשת שירת ספרד. ואת אשר אמרתי כאן בפרוזה יבשה, אומר ר' יוסף משאש בלשונו המליצית ובחרוזים:

עובי [=עיר ואם בישראל] אלג'יר אשר היתה משכן החכמות והמדעים / וכל נוסריה במצולות ים התבונה היו שוקעים... / ומעלים פנינים אשר בתחתיתו מוצעים / ובכואם בבית השיר אור גדול היו מופיעים, / ובנוח עליהם רוחו ואותם הפעים, / אז היתה נפשם על צורם מלאה געגועים / בעת גיל זמן כפרת פשעים, / ברעיונות נשגבים ממקור חכמתם הנשאה נובעים. / אשר עת יהגו בה המבינים והיודעים, / גלגלי עיניהם דומעים / דמעות גיל וחרדת אלקים מלא גביעים. / אבל אהה! כי גלי הזמן ותלאותיו ההומים בקול וועים, / הטו כל הדעות לאהבת בצעים, / ובכן שערי החכמות עם שער השיר סגרו על מסגר כבמסמרות תקועים, / אכן עליהם ברחמי חס שוכן רקיעים, / ויקם אחד המושיעים, / איש חיל רב פעלים בן גדיבים ושועים,

14 ראו אלמליח.

15 ראו שטרית.

/ התכנס המפואר אשר שבחיו ילאו שפתי להיות מכיעים, / כקש"ת [=כבוד קדושת תורתו] כמוהר"ד [=כבוד מורנו הרב רבי] יצחק מרעלי כל הברכות על ראשו תהיינה חבושות ככובעים, / אשר הבדיל עצמו מן הטועים, / ומהבלי חלד אשר הטוב הרוחני הנצחי מאנוש מונעים, / ודבק את בעלי חכמה הצנועים, / והחכמה והיראה והענוה הם לו לאוהבים ורעים, / ורוח ה' דבר בו לארוג שירים לעתים קבועים, / בשקל הקדש על דקדוק וטהרת הלשון רקועים, / אשר הדרת קדש בנפש הוגה במדה רבה משפיעים... שיריו ותהלותיו נותנים ריח כמור וקציעים... ובפרט הזקנים הרועים / תרועת שמחה יהיו מתריעים, / ושבח ותהלה להרב המתבר יהיו משביעים, / על צוף דבשו אשר אותנו הטעים...

דברי התהילה הללו נכתבו לכבוד קובץ השירים של מרעלי "עת מלחמה ועת שלום" (אלג'יר תרפ"ט), שהוא קובץ שירים פטריוטיים, המוקדשים לצרפת "לוחמת הצדק". השירים נכתבו במהלך מלחמת העולם הראשונה ולאחריה, ותורגמו בידי המחבר לצרפתית נשגבת, אולי מתוך תקווה שהצרפתים ישימו לב אליהם. מכל מקום, שליטתו של מרעלי בצרפתית, ויכולתו השירית בשפה זו, מלמדות על מורכבות שירתו ומקורותיה, בצד הכרותו שהוא צועד בעקבות שירת ספרד ובעיקר בעקבות שירת ר' יהודה הלוי. במאמר מקיף על מרעלי, שכתב אברהם אלמאליח, הוא מכנהו "שריד משוררי ספרד באלג'יריה".¹⁶ ואכן, מרעלי מכיר היטב את הפואטיקה ואת המסורת של שירת ספרד, ואף כותב את שיריו במשקל היתדות והתנועות. על "יצירתו" "עת מלחמה ועת שלום", ועל כלל יצירתו וההערכה אליה, נוכל ללמוד משר בתבנית סונט, שהקדיש דוד סידרסקי¹⁷ למרעלי וליצירה:

אֶזְכְּרִי שִׁפְת עֶבֶר בַּת הַשָּׁמַיִם
גִּבְרַת הָיִית בִּימֵי נְבִיאֵי הַקֹּדֶשׁ
וּמִתְהוֹם צִלִּית בִּימֵי הַבִּינָיִים
וּתְחִינָה אֲוֵרָה כְּסֹהר בַּחֹדֶשׁ.

5 שוֹרֵי נֶאֱ, צִדִּינָה, שׁוֹרֵי סִבִּיבָה
וּתְחִינָה צִינִיךְ בְּצִפּוֹן אֶפְרַיִקָה
נָצַר מִסְפָּרֵד אֶחָד מִמְשׁוֹרְרֵיךְ
וְחִרְתִּיו פְּנִינִים בְּמִשְׁבָּצַת צִתִּיקָה.

בְּטוֹרֵי זֶהָב יִצְחָק מְרַעֲלִי יְשׁוּר
10 זָכַר עַת מִלְחָמָה וְעַת שְׁלוֹם יְעוֹרֵר
וְהִמִּית רִגְשֵׁי לֵב כְּנוֹרָא יִשְׁמִיעַ

16 ראו אלמליח.

17 עליו ועל פעילותו ויצירתו ראו קלחנר.

תַּחֲנוּגִים, תּוֹכַחַת, תִּקְוָה וַיְשׁוּעָה
וּמִתּוֹךְ הַהֶפְכָּה קוֹל צִלְצְלֵי תְרוּעָה
וּבִרְכוֹת תּוֹדָה לְאֵל הַמּוֹשִׁיעַ¹⁸

על ראשית דרכו של מרעלי כמשורר מעיד אברהם אלמליח כי שיריהם של המשוררים המשכילים, מנדלקרן ויליג, "עשו על נפשו הרגישוה רושם עמוק וילהיבוהו", אך ההשפעה הגדולה והגורם המעורר היה פרסום מהדורת בראדי לשירי ר' יהודה הלוי – אז, מעיד אלמליח, נפתחו לפני משוררנו "שערי אורה ובאר מים חיים וגלגלה לעיניו".¹⁹ יתר על כן "אם יהיה אלוהים עמדי", הוא מבטיח, "ועזרני, וחירשתי את פני השירה הספרדית!" הוה אומר כי שירתו של מרעלי, כמו שירתם של משוררים מסוגו בצפון אפריקה, כגון ר' יוסף כהן־טנוגי²⁰ בתוגים ור' דוד קיים²¹ במרוקו, יונקת משירת ספרד, אך מושפעת גם משירת ההשכלה, שאף היא העריצה את משוררי ספרד. זאת, בצד הצמיחה מתוך המסורת הצפון אפריקאית, כפי שניתן לראות מסורת זו מקטע השיר שלפנינו.

לחן בר יוחאי סימן יצחק מרעלי חוק
רַבֵּנוּ אֶלְנֶקָאוּה אַפְרִים / מִלְאָה ה' מִן הַשָּׁמַיִם: רַבֵּנוּ
רַבֵּנוּ יוֹם עֶבֶר עַל גּוֹי זָר / רוּחַ קִנְיָהּ וּבִשְׁנֵי נֶאֱזָר
נִדְרָת עִם יוֹנִים שְׁפֹזֵר / לְאַרְבַּע רוּחוֹת הַשָּׁמַיִם: רַבֵּנוּ
רַבֵּנוּ צַל הוֹרֶה מֶרֶע סָר / לְקִדּוֹשׁ יִשְׂרָאֵל נֶפֶשׁ מֶסֶר
עַם סִפֵּר תּוֹדָה בָּאֵשׁ יִסֵּר / רִגְזָה אֶרֶץ רָעֵשׁ שָׁמַיִם: רַבֵּנוּ

קטע זה, מתוך שיר ארוך בשבחו של רבינו אפרים אלנקאוה,²² הוא ממסורת השירים בשבחי צדיקים, שהתפתחה בשירה העברית בצפון אפריקה, כפי שתוארה בפרוטרוט במחקרים אחרים.²³ אהבתו הרבה של מרעלי והערצתו לרבינו אלג'יריה ולגדולי התורה שבה ניכרת גם בכך שהוא מדגיש כי יצירתו הולכת בעקבות גדולים אלה – כך ביצירתו "ירקרק חרוץ" (אזהרות על תרי"ג מצוות), ובשער כתב היד הוא מדגיש כי "למִצְוֹת הַנִּמְנָוֹת / פְּרִנָּנוֹת כְּדִבְרָת / הַדֶּרֶת / מוֹרְנוּ / וּמֵאוֹרְנוּ / רַבֵּנוּ שְׁמַעֲנוּ בְּרַבִּי צֶמַח וְצִ"ל דוֹרָאן / אֲשֶׁר לְתַכְלִית מִסְפֵּר כִּלְהֵן וְסִדּוּרָן / אוֹר תִּדְשׁ צְלִיָּהֵן כְּחֻקְמָתוֹ הַבְּקִיעַ הַנִּפְלְאוֹה הַרְקִיעַ / בְּהִיר וּמִזְהִיר כְּזוֹהֵר בְּרַקִּיעַ / וְהוֹפִיעַ עַל יְלִיד עִירוֹ / הַמְּסֻתָּפִי בְּצַל תִּמְרוֹ / הַמִּתְאַבֵּק בְּצֶפֶר רִגְלָיו / וְשׁוֹתָהּ בְּצֶמָא צוֹף מִלֵּיו".²⁴

18 מרעלי, מלחמה ושלוש, עמ' 18–21.

19 הדברים הם מעין ציטוט שהביא אלמליח ממכתביו ומדבריו של מרעלי אליו.

20 ראו חזן, השירה העברית, עמ' 342–343.

21 ראו שם, עמ' 344–349.

22 מובא בזה מתוך כ"י בית מדרש לרבנים בניו יורק, מיק' 4741; הניקוד הוא על פי כתב היד.

23 ראו: חזן, שבחי צדיקים; חזן, השירה העברית, עמ' 121–125.

24 כ"י בית מדרש לרבנים בניו יורק מיק' 9124. בבטוי "זוהר הרקיע" רומז המחבר לחיבורו הנודע של הרשב"ץ, המפרש את אזהרות רשב"ג.

במסגרת שירת הקודש מרעלי מנסה לתרום את תרומתו, ואף להציב פיוטים לשימוש ליטורגי. במחברת קטנה בת שמונה עמודים, "ויעתר יצחק לה'", הוא מציג שישה פיוטים לימים נוראים במתכונת הפיוטים המשולבים בתפילה, תוך שהוא מציין את מקום אמירתם של פיוטיו. למקבץ זה הקדים מרעלי מכתם קצר בין שני בתים בזה הלשון: "יצחק תיקן מנחה חדשה / כנוח עליו רוח חן רחשה // מר עלי לבונה מקטרת הגשה / לאל חי נערץ בקדשה משלשה";²⁵ מתברר זו צורפה כנספח למחזור לימים נוראים שהוציא לאור בשנת תרצ"ז.

את שירת חייו, כמאתיים שירים שקולים במשקל הספרדי, ביקש מרעלי לכנס לספר ולקרוא לו, כפי שמסר לידידו אברהם אלמליח, בשם "רוח ים" – "ים": ראשי תיבות יצחק מרעלי – ואף חילק את הספר לשבעה שערים: רוח חן ותחנונים (שירי קודש), רוח נגידים (שירי ידידות ושבח), רוח היום ורוח נכאה. ספר זה, גולת הכותרת של יצירתו השירית של מרעלי, לא זכה לראות את אור הדפוס ואינו בידינו. (נשמח על כל ידיעה ועל כל שיר שיגיע לידינו למסגרת המחקר בפריקט הפיוט העברי באלג'יריה.)

ר' יצחק מרעלי מעורב בדעת עם הבריות היה וכיבד רבים מחבריו בשירתו, וחבריו היו מכל רחבי תבל. כך נמצא אותו בין המברכים את הרב יעקב מאיר לרגל הכתרתו כ"ראשון לציון"²⁶ או בין המקוננים על פטירתו של ר' נסים, אביו של ר' משה חדר מנאכל שבתוניסיה.²⁷

תכנית מקיפה היתה למרעלי בתחום השירה והפיוט. הוא ביקש להציג לפני הקורא העברי בכלל קהילות ישראל, ובעיקר באירופה, את המסורת המפוארת של השירה העברית באלג'יריה, והפעם תואר "המפוארת" אינו לתפארת המליצה. סיפור התחלת העניין מתואר בלשונו המליצית בפתח מאמרו הראשון, "צפנת פענח", שכלל מבחר משירי הריב"ש והרשב"ץ:

בינות ספרים עתיקי ימים אשר כסו אבק בית הגניזה, ועלים נפרדים אשר בלו מזוקן, מצא ידידי החה"ש [=החכם השלם] ר' משה בוועזי נר"ו [=נטריה רחמנא ופרקיה] זה לא כביר ובשעה טובה כתב יד ישן נושן מעט הכמות אבל רב האיכות, ויהי בהראותו אותי את הספר, ואעיף עיני בו ואחזה, והנה הוא מלא שירים יקרים ילדי רוח רבותינו הגדולים ז"ע [=זכותם יגן עלינו], אשר אור תורתם נגה וזרח עלינו פה, ואשר בסוד להקת המשוררים באה נפשם ובקהלם תחד כבודם. ואשמח עד מאוד כי מצאתי את שאהבה נפשי, את הדבר אשר לו נכספה וגם כלתה מעודי עד היום הזה. ואומרה או אל ידידי הנז"כר: הן הספר מצא חן בעיני, כי ברכה רבה בו, שש אנוכי על אמרותיו כמוצא שלל רב, ועתה אחזתיו ולא ארפנו עד שהבאתיו אל בית אוצר ספרותנו, ואל חדר שכיות החמדה הנשארים לנו מימי

25 מרעלי, ויעתר יצחק.

26 ראו זכרון מאיר, עמ' 91-96 – שם מובאים שירי ידידות נוספים שמרעלי שלח לר' יעקב מאיר.

27 חדאד, דף מא-מב.

קדם. ויואל משה בטובו לתת את שאלתי ולעשות את בקשתי, והנה מקום אתי פה להביע לו נגדה לכל עמי את רגשי תודתי מקרב ולב עמוק.

מתוך הקובץ הזה בחר מרעלי לההדיר את שירי הריב"ש (הרב יצחק בר ששת) והרשב"ץ (=הרב שמעון בן צמח) "כי להם משפט הבכורה", והוא מבטיח לקוראיו כי אם מפעלו יירצה הוא יכין מהדורות לשאר המשוררים "וראיתם ויש לבכם כי הודות לאל ההצלחה האירה לי פנים ומצאתי לאשרי המון שירים בכת"י".

לא רבים השירים המובאים במאמר²⁸ – שישה שירים לריב"ש ועוד עשרה שירים לרשב"ץ – אך הם התחלה חשובה המעידה על שירתם של שני גדולי ישראל אלה ומדרבנת אותנו לחפש את ההמשך. ואכן, באשר לרשב"ץ ידועים לנו כיום עוד כחמישים מפיוטיו, שרובם תחינות לימי שני וחמישי, ועיקרם פולמוס כנגד הנצרות, ובוודאי נכתבו בספרד, ומעט מזעיר מזה הצגנו בספרנו "השירה העברית בצפון אפריקה"²⁹.

כפי שצינו, ר' יצחק מרעלי מודע היה לגדולתם של פייטני אלג'יריה. ההערכה הרבה שזכו לה משוררי ספרד בקרב אנשי "חכמת ישראל" עוררה גם אותו לפעילות של כינוס השירה והפיוט באלג'יריה, שירתם של ממשיכי שירת ספרד; אף את שירתו ראה חוליה בשרשרת זו.

התחנה הראשונה במפעל זה היתה בפרסומם של שירי הריב"ש והרשב"ץ, שנתקבלו ברצון בין קוראי "קובץ על יד". המשך המפעל אמור היה להציג את שאר פייטני אלג'יריה, כל אחד בקובץ המיוחד לו, ואף שמות היו לקבצים שרמזו לעניין השירה ולשם המשורר. על פי עדותו של אלמליח היו כמה קבצים ערוכים ומסודרים, וכבר נקבע להם שם: מזמרות הכסף – שיריו של אבא מארי כספי;

משכיות כסף – ר' יוסף כספי;

מזמרת הארץ – שירי ר' אברהם צייארי, הכולל שירי חול;³⁰

קול זמרה – שיריו ופיוטיו של ר' יצחק בן זמרה.

בנוגע לקובץ האחרון אני רוצה להודות לד"ר יוסף שרביט, שהעביר לידי תצלום של הקובץ משירי מנדיל בכתב ידו של ר' יצחק מרעלי, ובו כלולים קרוב לשבעים משירי מנדיל. אמנם מרעלי לא פירש את השירים ולא הציע חילופי נוסח, והקובץ הגיע לידינו אחרי שריכונו את רוב השירים ממקורות שונים, אך קובץ השירים הזה נותן בידינו בסיס ראוי להמשך עבודת הכינוס של השירה העברית באלג'יריה.

כדי להמחיש את העושר הגדול של שירה זו נציין כמה משמות המשוררים שיצרו בה: רשב"ש – ר' שלמה בן שמעון (נפטר 1467); רשב"ץ השני (1470-1550); ר' שלמה בן צמח (נפטר 1605); ר' בנימין דוראן (1580-1650); ר' אבא מארי דוראן (1570-1650); ר' אברהם בן טואה (1510-1580); ר' שלמה צרור (1570-1640); ר' נתנאל

28 ראו מרעלי, צפנת פענח.

29 חזן, השירה העברית, עמ' 190-193; חזן, הרשב"ץ.

30 שמהם יש לנו מעט מאוד ממשוררי צפון אפריקה בכלל.

קרשקש (1570-1650);³¹ ר' סעדיה זוראפה (המאה ה־12),³² ר' יוסף קרשקש (1570-1650); ר' שמואל אברומיל (1540-1600); ר' יצחק מועטי (1710-1780); ר' משה מועטי (נפטר 1675), ר' נתן בוללה (1660-1730); ר' סעדיה שוראקי (1640-1720);³³ ואין צריך לומר משוררי משפחת גבישון וקנשינו. מטלה גדולה הותיר לנו ר' יצחק מרעלי. אם יימצאו התחלות מפעלי האיסוף שלו יקצרו לנו את הדרך, אך בין כך ובין כך אין אנו בני חורין להיפטר ממנה. כגודל המשימה והאתריות כך גודל התקווה. ושוב נפנה קריאה לבני משפחתו של ר' יצחק מרעלי ולקרובי המשפחה לעשות מאמץ למצוא את כתביו החשובים, הן את שירתו הן כינוסי השירה של פייסני אלג'יריה. אלה עשויים לקצר את הדרך להצגה הולמת של שירה חשובה זו.

31 ראו עליו חזן, השירה העברית, עמ' 239-245.

32 שם, עמ' 246-249.

33 שם, עמ' 266-268.

קיצורים ביבליוגרפיים

אלמאליח	א אלמאליח, "שריד משוררי ספרד באלג'יריה – ר' יצחק מרעלי, חמדת ישראל, קובץ לזכרו של מרן חיים חוקיהו מדיני, בעריכת א' אלמאליח, ירושלים תש"ו, עמ' 34-66.
דרידזון זכרון מאיר	י דרידזון, אוצר השירה והפיוט, א-ד, ניו יורק תרפ"ה-תרצ"ג. זכרון מאיר, ספר היובל להר"ג יעקב מאיר שליט"א במלאת לו שמונים שנה, בעריכת מ"ד גאון ומ' לניאדו, ירושלים תרצ"ו, עמ' 91-96.
חזקוני חזן, אהבת תורה	ר' משה חזקוני, ספר מאמר אסתר, נירבה התש"ו. א חזן, "אהבת תורה בפיוט מגדיל אבי זמרה", ספר הזיכרון לפרופ' א' מירסקי, בעריכת י' יהלום וא' חזן, רמתגן (בדפוס).
חזן, הרשב"ץ	—, "תחינות הרשב"ץ לימי שני וחמישי", מסורת הפיוט ב (תשס"ט), עמ' 111-117.
חזן, השירה העברית חזן, מגדיל	—, השירה העברית בצפון אפריקה, ירושלים תשנ"ה. —, "שמונה פיוטי מחרך לשבת חתונה למגדיל אבי זמרה", פרקי שירה – מגדיל השירה והפיוט של קהילות ישראל, בעריכת א' חזן וי' דישון, רמתגן תש"ן, עמ' 147-161.
חזן, שבחי צדיקים	—, "שבחי צדיקים בשירה ובפיוט של יהודי צפון אפריקה", מחקרי ירושלים בפרקלוד יהודי ב (תשמ"ב), עמ' 80-93.
יהלום	י' יהלום, "תנסס עברי בשלחתותיה של תרבות ספרד", פעמים 26 (תשמ"ז), עמ' 9-28.
מבחר השירה	ז' ברדיי ומ' יוני, מבחר השירה העברית, מהדורה מקוצרת ומתוקנת בידי א"מ הברמן, א-ב, ירושלים תשכ"ז.
מירסקי מרעלי, ויעתר יצחק	א' מירסקי, הפיוט – התפתחותו בארץ ישראל ובגולה, ירושלים תש"ן. י' מרעלי, ויעתר יצחק לה, אלג'יר תרצ"א.

מרעלי, מלחמה ושלוש
מרעלי, צפנת פענח

עומר השכחה

קלחנר

שיטריט,

שירמן

—, עת מלחמה ועת שלום, אלג'יר תרפ"ט.
—, "צפנת פענח – פליטת שירי הריב"ש והרשב"ץ ויע"א", קובץ על ידו (תרנ"ו-
תרנ"ז), עמ' 1-47.
עומר השכחה לרבי אברהם גאבישון, מהדורת צילום בצידוף מברא מאת שיר
סירא, ירושלים תשל"ב.
י' קלחנר, "משרדי חכמים בגולה", העולם, גיליון לא, ו באייר תרצ"ט (25 במאי
1939).
י' שיטריט, "מודעות חדשה לאנומליה וללשון – גיצינה של תנועת השכלה עברית
במרוקו בסוף המאה הי"ט", מקדם ומים ב (תשמ"ו), עמ' 129-168.
ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א-ב, ירושלים ותל אביב תשט"ז,
תשכ"א.